

ESTABLISHMENT OF THE ARMENIAN STATE IN THE LAND OF IRAVAN

Firdovsiyya Ahmadova

Azerbaijan Academy of State Administration, History of Azerbaijan
head of the department, PhD in history, associate professor

E-mail: fahmedova@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1189-2601>

Abstract. The article talks about one of the most painful events in the history of the Azerbaijani people - the transfer of the Yerevan lands to Armenia. Considering that the first battle of the Russo-Iranian war of 1804-1813 and the last battle of the 2nd Russo-Iranian war of 1826-1828 were fought for the Iravan fortress, it is not difficult to understand how important this strategic position is. It is noted that with the creation of «Armenian Province» from Iravan and Nakhchivan provinces, territorial claims of Armenians in the South Caucasus were secured. However, despite the fact that the tsarist government settled Armenians in this area on a large scale, the local Azerbaijani population still had a significant superiority in numbers.

Keywords: Russian empire, Ottoman state, Iran, Caspian basin, Armenians, Azerbaijanis, Muslim majority, Armenian minority.

To cite this article: Ahmadova F. (2022). Establishment of the armenian state in the land of Iravan. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 240, Issue III, pp. 59-73.

Article history: received – 18.07.2022; accepted – 23.08.2022.

İRƏVAN TORPAQLARINDA ERMƏNİ DÖVLƏTİNİN YARANMASI

Firdovsiyyə Əhmədova

Azərbaycan Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Azərbaycan tarixi
kafedrasının müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: fahmedova@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1189-2601>

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan xalqının tarixində ən ağırlı məsələlərdən biri – İrəvan torpaqlarının Ermənistanı verilməsindən söhbət gedir. 1804–1813-cü illər Rusiya–İran müharibəsinin ilk döyüşünün, 1826–1828-ci illər 2-ci Rusiya–İran müharibəsinin son döyüşünün də İrəvan qalası uğrunda olduğunu nəzərə alsaq, bu strateji mövqenin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu anlamaq çətin deyil. Qeyd olunur ki, İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən «Erməni vilayəti»nin yaradılması ilə ermənilərin Cənubi Qafqazda ərazi iddiaları təmin edildi. Bununla belə, çar hökumətinin bu əraziyə erməniləri kütləvi şəkildə yerləşdirməsinə baxmayaraq, yenə də yerli azərbaycanlı əhalinin sayca gözəçarpaq dərəcədə üstünlüyü qeyd olunurdu.

Açar sözlər: Rusiya imperiyası, Osmanlı dövləti, İran, Xəzər hövzəsi, ermənilər, azərbaycanlılar, müsəlman çoxluğu, erməni azlığı.

Məqaləyə istinad: Əhmədova F. (2022). İrəvan torpaqlarında erməni dövlətinin yaranması. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 3 (240), səh. 59-73.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.07.2022; qəbul edilib – 23.08.2022.

Giriş / Introduction

XIX yüzilliyin əvvəllərində Qafqazın xarici dövlətlərin rəqabət və müharibə meydanına çevrilməsi Rusiya imperiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi ilə müşayiət olundu. Dini və etnik amillərdən ənənəvi təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunması bu prosesdə də istisna deyildi. Xəzər hövzəsini ələ keçirmək, cənubda öz sərhədlərini genişləndirmək əzmində olan Rusiya geniş müsəlman əhatəsində xristian amilindən, xristian etnik azlığından yararlandı. İmperator sarayı ilə iddialı əlaqələr təcrübəsi olan ermənilər də bu fürsətdə aktiv xidmət göstərərək, istiqamətləndirici rol oynadılar. İşğal həmin dövr üçün maksimal coğrafi həddlərdə yekunlaşdırmaq məcburiyyətində qalan Rusiya tutduğu yeni ərazilərdə möhkəmlənmək siyasəti yürüdü. Kütləvi köçürmələr, inzibati ərazinin müəyyənləşdirilməsi bölgənin etnik inkişaf prosesini kəskin təsirə məruz qoydu. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinə əksəriyyəti İran və Osmanlı torpaqlarından köçürülmüş ermənilər yerləşdirilirdi. Ermənilərin köçürülmə işlərinə, yerləşdirilmə məntəqələrinin təyinatına məhz ermənilərin başçılıq etmələrinə baxmayaraq, Rusiya imperiyasının cənub ucqarında, müsəlman dövlətləri ilə sərhəddə əhalisinin 95%-nin müsəlman olduğu İrəvan torpağının müsəlman vilayəti kimi qalması etibarlı təminat deyildi.

Əsas hissə / Main part

1804–1813-cü illər Rusiya–İran müharibəsinin ilk döyüşünün İrəvan, Eçmiədzin (Üçmüəzzin) yaxınlığında baş verdiyinin, 1826–1828-ci illərdə 2-ci Rusiya–İran müharibəsinin Şimali Azərbaycanda son döyüşünün yenə də İrəvan qalası uğrunda olduğunu nəzərə alsaq, onda Rusiya imperiyasının ciddi əhəmiyyət verdiyi strateji ərazinin – İrəvan qalasının alınması şərəfinə Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı, general İ.F.Paskeviçə çarın fərmanı ilə «Erivanski» adının verilməsinin mənası aydın olur. General Türkmənçay müqaviləsi (1828, 10 fevral) bağlandıqdan az sonra ermənilər üçün lütfkarlıqla «başlıca olaraq İrəvan, Naxçıvan vilayətlərində və qismən Qarabağda yerləşdirilsin, bir sıra müsəlman (Azərbaycan – F. Ə.) kəndləri dindəşlarının ən çox məskunlaşdığı yerlərə köçürülsün» göstərişini verir.

Köçürmələr nəticəsində bölgənin uğradığı demoqrafik dəyişikliyi, getdikcə süni şəkildə sayca çoxaldılan erməni kütləsinin sonradan özünü yerli sayması və bütün etnoqrafik mənzərənin mənbə göstəricilərini kənara qoyub, qarşıya sırf məntiqi bir sual qoyaraq: əgər İrəvan erməni torpağı idisə, I Pyotr dövründən başlayaraq Rusiyanı real nicat dayağı görərmənilər niyə ilk gündən qalanı dö-

yüxsüz, müqavimətsiz ruslara təslim etmədilər? Axı məhz onlar rus süngüsünün təntənəsini səbrsizliklə gözləyirdilər?! Yalnız 23 il sonra qalanın cüzi erməni əhalisi fürsət tapıb müsəlman çoxluğuna xəyanət edərək, ruslara qala darvazasını açmış və rusların bütün sonrakı uğurları üçün yardımçı, sonra isə aparıcı rol oynamışdılar. Kahin H.Şahxatunyanın tərtib etdiyi siyahıda xronoloji ardıcılıqla 49 azərbaycanlı hakimin 1441-ci ildən 1828-ci ilə qədər idarə etdiyi İrəvan xanlığı Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra çar I Nikolayın 1828-ci il, 21 mart tarixli fərmanına əsasən, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində «Erməni vilayəti» yaradıldı. Bununla da Osmanlı imperiyası ilə Rusiya işğalı altında olan digər müsəlman torpaqları arasında «xristian zolağı» gerçəkləşdi.

İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən ibarət «Erməni vilayəti»nin yaradılması ilə ermənilərin Cənubi Qafqazda ərazi bazası təmin edildi. Bununla belə, çar hökuməti erməniləri əraziyə kütləvi şəkildə yerləşdirməsinə baxmayaraq, yenə də yerli müsəlman (azərbaycanlı – F.Ə.) əhalinin üstünlüyü faktorunu nəzərə almaq məcburiyyətində qaldı. Vilayət idarəçiliyində 2 assessordan (iclasçıdan) biri azərbaycanlı, digəri erməni icmasından idi. Əgər kütləvi köçürmə ərəfəsində bölgə əhalisinin 76,24%-ni müsəlmanlar (azərbaycanlılar – F.Ə.), 23,45%-ni ermənilər təşkil edirdisə, 1829–1832-ci illərdə tədqiqatçı İ.İ.Şopenin rəsmən həyata keçirdiyi siyahıyaalmaya görə, burada əhalinin 49,71%-i müsəlmanlar (azərbaycanlılar – F.Ə.), 15,29%-i köçürməyədək yaşayan ermənilər, 21,62%-i İrandan, 13,17%-i Türkiyə ərazisindən köçürülmüş ermənilər təşkil edirdilər, yəni «Erməni vilayəti» adlandırılan ərazidə 1829–1832-ci illərin göstəricilərinə görə, İran və Türkiyədən köçürülmüş ermənilər əhalinin 34,79%-ni təşkil edirdi [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası, 2004–2005].

«Erməni vilayəti»nin ləğv edilməsi ilə İrəvan, Naxçıvan əyalətləri qəzalara çevrildi və Gürcü-İmeretiya quberniyasına tabe edildi. 1849-cu il, iyun ayının 9-da keçmiş «Erməni vilayəti» və Aleksandropol (Gümrü) qəzası əsasında İrəvan quberniyası yaradıldı. İnzibati ərazi bölgüsünə görə, İrəvan quberniyası İrəvan, Eçmiədzin, Aleksandropol, Novobayazid, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Sürməli qəzalarından ibarət idi. Quberniya əhalisinin etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişmək siyasəti XX yüzilliyin əvvəlləri də daxil olmaqla, ardıcıl həyata keçirilmişdi. Buna baxmayaraq, quberniyada azərbaycanlı əhalinin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən davamlı sıxışdırma, deportasiya, zorakılıqlar, qırğınlar onların İrəvan əhalisinin etnik tərkibində əsas yer tutmasının qarşısını ala bilməmişdi. 1917-ci ildə nəşr olunan Qafqaz təqvimində verilən məlumata görə, İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların sayı 33,35% idi. Həmin məlumata görə, İrəvan qəzasında nisbət göstəricilərində azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdilər: 48,1% azərbaycanlılar; 45,21% ermənilər.

Birinci Dünya müharibəsi illərində İrəvan quberniyasının qəzalarında ehti-

yat hissələri və könüllü dəstələr yerləşdirilmişdi. Rusiyanın Osmanlı dövləti ilə müharibə meydanında ermənilər aktiv hərəkət xətti seçmiş, öz strateji planlarını reallaşdırmaq istiqamətində geniş müstəvidə (siyasi, ideoloji, hərbi və s.) ciddi-cəhdlə səy göstərirdilər. Müharibədən erməni dövlətinin «doğulacağı»na şübhə etməyən erməni rəhbərləri Rusiya imperiyasına böyük ümid bəsləyirdilər: «Heç bir konkret qarantiamız olmadan inanırıdık ki, çar hökuməti sədaqətimizin, səy və köməyimizin haqqı, mükafatı kimi, bizə Qafqazda öz müqəddəratımızı təyin etmək üçün *nəsə* verəcək». Ermənilərin Qafqazda dövlət yaratmaq iddiası, O.Kaçaznuninin ifadəsindən görüldüyü kimi, yalnız *xidmət haqqı* məzmunu daşıyırdı. Cənubi Qafqazın işğalı zamanı Valaxiya və Moldova knyazlıqları statusunda olan bir erməni knyazlığı yaratmaq əzmi gündəmdə olsa da, hətta II Nikolay hakimiyyəti də erməni xəyalını həqiqətə çevirmədi. 1915–1918-ci illərdə İran və Türkiyədən gətirilmiş ermənilər azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə məskunlaşdırıldılar.

Mütləqiyyət rejiminin devrilməsi ilə İrəvan quberniyasında yaradılan yerli idarəetmə qurumlarında daşnaklar üstünlüyü ələ aldılar. Sentyabrın sonlarında Tiflisdə çağırılan ermənilərin milli müşavirəsində Erməni Milli Şurası təşkil edildi. İrəvan quberniyasının mərkəzində və qəzalarında da erməni milli şuralarının təşkil olunmasına başlandı. Quberniyada Müsəlman Milli Şurası da fəaliyyət göstərirdi. Sonralar Zaqafqaziya Seymi Müsəlman fraksiyasının üzvü olmuş Mir Hidayət Seyidov İrəvan quberniyası Müsəlman Milli Şurasının sədri idi.

İmperiyanın dağılması şəraitində Rusiya müsəlmanları milli-məhəlli muxtariyyət idarəçiliyinə üstünlük verdilər. Bu zaman «Azərbaycan muxtariyyəti artıq siyasi bir proqram şəklində meydana atıldı» [M.Ə.Rəsulzadə]. Azərbaycan muxtariyyətinin əhatə edəcəyi əraziyə aydınlıq gətirən M.Ə.Rəsulzadə 1917-ci ilin dekabrında yazırdı: «Bu gün Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs olunuyorsa, həmən İrəvan, Gəncə və Bakü quberniyaları ilə sair Zaqafqaziya uyezd və mahallarından bəhs olunuyor deməkdir» [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament (stenoqrafik hesabat), 1998].

Bu muxtariyyətin qarşısını almaq məqsədi ilə adı çəkilən bütün quberniyaların ərazilərində erməni siyasi-hərbi qüvvələrinin müsəlman əhaliyə qarşı amansız zorakılığı, qanlı əməlləri davamlı prosesə çevrildi. Qafqaz cəbhəsindən rus hərbi hissələrinin geri çağırılması daşnakların mövqeyini daha da gücləndirdi. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qanlı divan tutuldu. Quberniyadan Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərdə daşnakların və sazişçilərin üstünlüyü təmin edildi. Artıq Zaqafqaziya Seymində ermənilər cənubi Qafqazı təmsil edən 3-cü etnik qüvvə kimi bir mövqeyə malik idilər. Osmanlı dövlətinə münasibətdə düşmən mövqeyində dayanan ermənilərin Bakıda, sonralar qəzalarda törətdikləri müsəlman qırğınlarının İrəvan quberniyasında da amansız şəkil alması seymin

müsəlman fraksiyasında müzakirə mövzusu oldu. 1918-ci il, aprel ayının 10-da seymin müsəlman fraksiyalarının birgə iclası M.H.Seyidovun məruzəsi ilə açılmışdı. Məruzəçi bildirmişdi ki, 2 ay əvvəl İrəvan quberniyasında sistemli şəkildə başlamış qırğın fasiləsiz davam edir və yenidən alınmış teleqramlardan bəlli olur ki, son günlər vəziyyət daha da kəskinləşmişdir. Erməni hərbi hissələri tərəfindən azərbaycanlıların məhv edilməsində başlıca məqsədin erməni qaçqınları üçün ərazini təmizləyib, erməni muxtariyyəti üçün kompakt ərazi yaradılmasının olduğu göstərilirdi. Digər çıxış edənlər taleyin ümidinə qalmış 80 min müsəlman (azərbaycanlı – F.Ə.) qaçqınına konkret yardım tədbirləri axtarmağa çalışmışlar. 5 bənddən ibarət tələblə hökumətə sorğu ilə müraciət etmək, İrəvan quberniyasındakı müsəlmanların (azərbaycanlıların – F.Ə.) həyatını, mal-mülkünü mühafizə etmək məsələsini qəti şəkildə hökumət başçısı Çxenkeli ilə müzakirə etmək qərara alındı. Müsəlmanlara (azərbaycanlılara – F.Ə.) yardım göstərmək üçün xüsusi komissiyanın göndərilməsi, azərbaycanlı qaçqınların öz yerlərinə qaytarılması, təcili ərzaq yardımını göstərilməsi, azğın erməni hərbi hissələrini ləğv etmək, vəziyyəti və qaçqınların sayını araşdırıb, müvafiq miqdarda əlavə yardım ayrılması da tələblərə daxil idi. Bu məsələlərin müzakirəsi Osmanlı hökuməti ilə Zaqafqaziya Seyminin nümayəndələri arasında Trabzonda danışıqların getdiyi dövrə təsadüf edir. Seym Brest–Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini qəbul etmədiyindən Trabzon konfransında (14 mart–14 aprel, 1918-ci il) danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi.

Danışıqlarda ermənilərin ərazi muxtariyyəti iddiası da müzakirə olunmuşdu. Gürcülər Batumi limanının onlarda qalması şərti ilə erməniləri ərazi muxtariyyəti iddiasından çəkəndirməyə, ermənilər isə Osmanlı ərazisindən qaçmış ermənilərin öz yerlərinə qaytarılması və onlara muxtariyyət verilməsi şərti ilə Batumi məsələsində gürcülərə təzyiqliq göstərəcəklərini vəd edirdilər. İstər Trabzon, istərsə də Batumi (11 may–4 iyun, 1918-ci il) konfranslarının gedişatında ermənilər iddiaçı olduqları ərazilərdə etnik təmizləmə siyasəti yürüdüdürlər. Qars vilayətində erməni hərbi hissələri və silahlı qaçqınları irəliləyən türk qoşunları qarşısında geri çəkilərkən yolları üzərindəki müsəlman (Azərbaycan – F. Ə.) kəndlərini yer üzündən silir, oddan-qılıncdan keçirirdilər. Seymin müsəlman fraksiyalarının aprelin 15-də olan birgə iclasında A.X.Qantəmirovun məlumatına görə, 82-dən çox müsəlman (Azərbaycan – F. Ə.) kəndi təsvirəgəlməz talana məruz qalmışdı, bütün Qars vilayəti nəhəng qəbiristanlığı xatırladırdı.

Seymin müsəlman (Azərbaycan – F.Ə.) fraksiyasının 1 may, 1918-ci il tarixli iclası Trabzon sülh konfransının iştirakçısı M.H.Hacınskinin məruzəsinə həsr olunmuşdu. Cənubi Qafqazın siyasi quruluşu mövzusu ilə bağlı Ənvər paşanın mövqeyini aydınlaşdıran məruzəçi bildirmişdi ki, Zaqafqaziyanın üç əsas dövlətinin – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın federasiya təşkil edərək, Tür-

kiyə ilə sıx ittifaqda olması nəzərdə tutulmuşdur. Müştərək qurum baş tutmazsa, müstəqil Azərbaycan variantı da müzakirə olunmuşdur. Ermənistanın müstəqilliyinə münasibət bildirmiş Ənvər paşa ermənilər ingilis-rus siyasəti naminə türklər əleyhinə fitnə-fəsadlarını dayandırarlarsa, Türkiyənin müstəqil erməni dövlətinin təşkili əleyhinə olmadığını söyləmişdi.

Sonrakı müzakirələr zamanı da Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın Şimali Qafqazla birlikdə konfederasiyası ideyası hərtərəfli dəstəklənmişdi. Seymin müsəlman (azərbaycanlı – F.Ə.) üzvləri son iclaslarında Gürcüstanın müstəqilliyinin bəyan ediləcəyi təqdirdə Azərbaycanın da müvafiq addım atacağı qərarına gəlmişdilər.

Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması beynəlxalq qarşıdurma münasibətləri müstəvisində öz gerçəkliyini tapan məsələ oldu. Brest–Litovsk müqaviləsi ilə geri aldığı ərazilərə Cənubi Qafqaz Seymi ilə müharibədə hərbi yolu ilə sahib olan Osmanlı dövlətinin Batumi danışıqlarında mövqeyi daha da sərtləşdi. Batumi konfransının ilk iclasında Osmanlı dövləti 14–21 aprel, 1918-ci il tarixində Cənubi Qafqaz Seymi ilə aparılmış müharibənin nəticələrindən çıxış edərək Tiflis quberniyasının Ahısqa və Axalkələk qəzaları; İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərlı (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur– Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla, Naxçıvan qəzası, həmçinin Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolu ilə bağlı yeni tələblər irəli sürdü. Osmanlı dövlətinin bu tələbləri seymin nümayəndə heyətində fikir ayrılığını dərinləşdirdi, “mövqelərin qütbləşməsi, xarici güclərə meyillənmənin qüvvətlənməsi baş verdi”. Elə bu səbəbdən də, iki həftədən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşə təqdim edilən ultimatum cavab alınmamışdı. Seymin gürcü nümayəndələri Almaniyanın himayəsində ayrıca dövlət yaratmağı qərara aldılar. Gürcü fraksiyası Batumidə Almaniya nümayəndəliyi ilə gizli danışıqlar aparırdı.

1918-ci il, may ayının sonunda Zaqafqaziya Seyminin üzvləri müştərək mövqe nümayiş etdirmək iqtidarında deyildilər. Regionda marağı olan xarici qüvvələrin təzyiqləri qarşısında öz mənafeələrini uzlaşdırmağa cəhd göstərən yerli siyasi qüvvələrin hakimiyyət təmsilçilərinin tam sərbəst qərar vermək imkanları məhdud olduğu kimi, öz xalqlarının müqəddəratı baxımından real şəraitdə yetərli gücə (hərbi, siyasi, maliyyə-iqtisadi) malik olmamaları, bu səbəbdən xarici himayəyə möhtac olmaq məcburiyyətində qaldıqlarından dayaq qüvvə seçimini, birgə fəaliyyəti mümkünəz hala gətirmişdi.

Rusiya imperiyasının köçürmələri və himayəsi nəticəsində Cənubi Qafqazda erməni varlığı real, hesaba alınmalı olan bir amilə çevrildi. Cənubi Qafqazda

marağı olan bütün xarici dövlətlər bu regionda onların nüfuzu altında sabit vahid idarəçilik formasına üstünlük verirdilər. Bu layihənin baş tutmasında başlıca əngələ çevrilən erməni separatizmi mütəmadi olaraq ümumi vəziyyəti fərqli forma və məzmununda çıxılmaz böhran həddinə çatdırırdı. Ermənilərin dağıdıcı mövqeyini təcrid etmək məqsədi ilə Osmanlı dövləti öz nəzarəti altına aldığı Eçmiədzin və Aleksandropol (Gümrü) ərazilərinin müqabilində İrəvanın siyasi mərkəz kimi yaradılacaq erməni dövlətinə keçməsinə məqbul saydı. Bu addımı «tarixi zərurət, qaçılmaz bəla» kimi qəbul edən Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il, may ayının 29-da Tiflisdə, 19 nəfərin adı göstərilən sayca 3-cü iclasında İrəvanı ermənilərə güzəştə getdi. İclasın açılışında şura üzvü F.x.Xoyski şura nümayəndələrinin Erməni Milli Şurasının nümayəndələri ilə Azərbaycan və *erməni federasiyası* ərazilərinin sərhədlərinə dair danışıqların nəticələri haqqında məruzə edir. F.x.Xoyski məruzəni bitirərkən bildirir ki, erməni federasiyasının yaradılması üçün onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropolun Türkiyəyə keçməsindən sonra belə mərkəz yalnız İrəvan ola bilər, ona görə də İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi qaçılmazdır. Məsələ ilə bağlı Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov çıxış edərək, İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsini tarixi zərurət, qaçılmaz bəla adlandırırlar. Məsələyə dair səsvermənin nəticələri protokolda belə qeyd olunmuşdur: 28 nəfərdən 3 nəfər bitərəf olmaqla, İrəvanın güzəşt olunması lehinə 16 nəfər, əleyhinə 1 nəfər səs vermişdir.

Protokolda təsbit olunmuş ifadəyə görə, erməni dövlətinin federasiya formasında yaradılacağına nəzərdə tutulduğu diqqətə alınmalıdır. İrəvanın güzəştə edilməsinə dair səsvermədən dərhal sonra ermənilərlə konfederasiya təşkil etmək haqqında məsələnin müzakirəsinə keçilmişdir. Qısa fikir mübadiləsindən sonra bu məsələ də səsverməyə qoyulmuş və Azərbaycanla Ermənistanın gələcəkdə konfederasiya tipli quruluş qaydası yekdilliklə qəbul olunmuşdur.

Zaqafqaziya Seymi dağılıdıqdan sonra Ermənistan Milli Şurası Tiflisdə Ermənistan (Ararat) Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Onun ərazisi, Osmanlı dövləti ilə bağladığı müqaviləyə görə, 10 min kv. km. müəyyən edildi. Ermənilər tərəfindən O.R.Kaçaznuni, A.Xatisyan və M.Papacanovun imzaladıqları 14 maddədən ibarət Batumi müqaviləsinə əsasən, Eçmiədzin və Aleksandropol Türkiyəyə keçir, Türkiyə Aleksandropol – Culfa dəmir yolundan istifadə etmək hüququ alır. Ararat Respublikasının sərhədi İrəvan yaxınlığından keçirdi, onun ixtiyarında cəmi 6 km-lik dəmir yolu qalmışdı. Erməni hökuməti də, gürcü hökuməti kimi, öz ərazisində yaşayan müsəlman (azərbaycanlı – F.Ə.) əhalinin təhlükəsizliyini, azad inkişafını təmin etmək, ana dilində təhsil almaq, dini ayinlərin sərbəst icrasına şərait yaratmaq haqqında təəhhüd götürür.

İrəvanın ermənilərə güzəşt edildiyi gün – mayın 29-da hökumət başçısı

F.x.Xoyski Batumidə olan xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə yazır: «Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəyə son verəcəklər. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik» [Qafarov V., 2011].

İrəvan quberniyasının da daxil olması mütləq sayılan Azərbaycan muxtariyyəti artıq müstəqil dövlət kimi bəyan ediləndə İrəvandan məhrum olurdu. Bu məhrumiyyətlə barışmaq istəməyən, əslən İrəvandan olan şura üzvləri Mir Hidayət Seyidovun, Bağır Rzayevin və Nəriman bəy Nərimanbəyovun imzaladıqları İrəvan şəhərinin Ermənistan Respublikasına güzəştə gedilməsinə dair etirazı Milli Şuranın 1 iyun tarixli növbəti, 4-cü iclasında səsləndirildi. Milli Şura etirazı müzakirə olunmadan iclas protokoluna əlavə etməyi qərara aldı. Elə həmin iclasda şura üzvləri İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəşt edilməsi məsələsi və qaçqınlara yardımın təşkili ilə əlaqədar İrəvana nümayəndə heyətinin göndərilməsinin zəruriliyi məsələsini qaldırdılar. Təklif qəbul olundu və nümayəndə heyətinin tərkibinə M.H.Seyidov, M.Rzayev, M.Y.Cəfərov seçildilər.

Müsəlman Milli Şurasının növbəti, 5-ci iclasına şura sədrinin müavini M.H. Seyidov sədrlik edir. 7 iyun tarixli bu iclasda İrəvanla bağlı məsələ yenidən qızgın müzakirə doğurur. Hökumət başçısı F.x.Xoyski hökumət nümayəndələrinin Erməni Milli Şurasının nümayəndələri ilə İrəvana dəmir yolunun açılması, erməni və müsəlman milli şuralarının Bakı hadisələrinə, Bakının bolşeviklərdən azad olunmasına münasibətinə dair aparılan danışıqlar haqqında məlumat verir. İrəvana dəmir yolunun açılması və dəmiryol xəttinin müsəlman (azərbaycanlı – F.Ə.) əhalisi yaşayan ərazidən keçən hissəsində hərəketin təhlükəsizliyini təmin etmək haqqında məsələnin həlli hökumətə həvalə olundu. Milli Şuranın 1 iyun tarixli qərarına əsasən, İrəvana nümayəndələrin göndərilməsinə dair məsələ qızgın müzakirə doğurmuş, İrəvan quberniyasının nümayəndəsi M.Rzayev belə bəyan etmişdi: “Mən əminəm ki, İrəvan quberniyasına sizlərdən heç kim getməyəcəkdir, oraya biz irəvanlılar – mən və Seyidov gedəcəyik, amma bir şeyi sizdən xahiş edirik: öz müstəqil Azərbaycanımızı yaradıb, bizi – Ermənistan Respublikası ərazisində qalanları yaddan çıxarmayın”. Bu bəyanatın əsassız olmadığını İrəvandan alınan həyəcanlı xəbərlər bir daha təsdiqlədi. Bir həftə ötməmiş – iyunun 13-də artıq Azərbaycan Milli Şurası kimi göstərilən şuranın növbəti, 6-cı iclasında İbrahim ağa Vəkilov İrəvandakı vəziyyət haqqında məruzə edir, müsəlman (azərbaycanlı – F.Ə.) qaçqınların halını şura üzvlərinə çatdıraraq, aclıq çəkənlərə 150.000 rubl ayrılmasını təklif edir. Natiqin təsirli nitqindən bəlli olur ki, qəzalarda sərgərdan qalan qaçqınların sayı 150.000-ə çatmışdır, onların arasında müxtəlif epidemiyalar tüğyan edir, hər gün aclıqdan ölüm halları baş verir. Buna görə də natiq ərzaq, geyim və təsərrüfat malları ilə təcili yardım göstərmək lazım olduğunu söyləyib, zərərçəkənlərin sayını bildirmiş və 206 dağıdılmış kəndin adını saymışdı. İclasda 3 bənddən ibarət qərar qəbul etmişdi:

.....
1) qaçqınlara paylamaq üçün bütün nağd pul vəsaitini dərhal nümayəndələr vasitəsi ilə İrəvan mahalına göndərmək;

2) Erməni Şurasından onun sərəncamında olan təchizat ehtiyatlarından, imkan daxilində, aclıq çəkən müsəlmanlara ayrılmasını xahiş etmək;

3) İrəvan qaçqınlarına, hətta borc olaraq ərzaq yardımı göstərilməsi xahişi ilə türk qoşunları komandanına müraciət etmək; müsəlmanları (azərbaycanlıları – F.Ə.) doğma kəndlərinə qaytarmaq üçün ciddi sərəncamlar verməsini xahiş etmək.

Erməni nümayəndələri tərəfindən imzalanmış müqavilə ilə keçmiş İrəvan quberniyasının 2 qəzası (Eçmiədzin və Aleksandropol) Osmanlı dövlətinə keçdi. İrəvanın erməni idarəçiliyinə keçməsi isə sırf siyasi mərkəzə ehtiyac olması səbəbi ilə əsaslandırılırdı. Yəni Azərbaycan Cümhuriyyətinin xadimləri – Azərbaycan Milli Şurasının üzvləri İrəvan quberniyasını, o cümlədən İrəvan şəhərini Azərbaycan dövlətinin ərazisi hesab edirdilər. Təbii ki, Azərbaycan xanlıqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaradılmış İrəvan quberniyası Rusiya imperiyası devrildikdən sonra öz müqəddəratını təyin edən xalqların iradəsinə uyğun həllini tapmalı idi. Belə ki, bu xanlıqların yerli və əzəli əhalisi olan azərbaycanlılar mütləqiyyət rejiminin kütləvi şəkildə köçürərək yerləşdiriyi erməniləri öz ərazilərində vətəndaş kimi görürdülər və imperiyanın tətbiq etmiş olduğu inzibati ərazi bölgüsünü mütləq saymaq məcburiyyətində də deyildilər. Yalnız Cənubi Qafqazda kompakt yerləşdirilmiş və muxtariyyət əldə etmək adı ilə yerli əhalini (azərbaycanlıları – F.Ə.) kütləvi qırğına məruz qoyan ermənilərin zorakılıq siyasətinin qarşısını almaq üçün hərbi gücə malik olmadığı mövcud zaman və şəraitdə diplomatik manevr yolunu seçdilər. Faktiki olaraq, erməni hərbi hissələrinin azğın əməllərinin cəngində olan İrəvanı [bax: seymin bütün müsəlman fraksiyalarının birgə iclasının protokolu, 10 aprel, 1918-ci il] «qaçılmaz bəla» kimi ermənilərə güzəştə getməklə digər Azərbaycan ərazilərini, o cümlədən Qarabağı əldə saxlamaq qərarına gəldilər. Erməni federasiyası kimi nəzərdə tutulan dövlətin – Ararat Respublikasının hökuməti 1918-ci il, iyun ayının 20-də Tiflisdən İrəvana köçdükdən sonra İrəvanda və Azərbaycanın digər tarixi torpaqlarında yerli əhaliyə qarşı qırğınların miqyası artdı.

Nəzərdə tutulmuş İstanbul konfransında iştirak etmək üçün gürcü və erməni nümayəndələri azərbaycanlılardan bir həftə əvvəl İstanbula gəlmişdilər. M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan M.H.Hacınskiyə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Ermənilər orada qızğın antitürk təbliğat aparırlar, Ənvər paşanın fikrincə, almanlar da ermənilərin hakimiyyət sürmələri haqqında mənfi fikirdədirlər”.

Xarici ölkələrdə özləri haqqında müsbət rəy yaratmağa çalışan ermənilər Cənubi Qafqazda sahib olduqları ərazilərlə kifayətlənməyib, müsəlman (azərbaycanlı – F.Ə.) kəndlərini məhv edirdilər. Andranik öz qoşunlarını İrəvan və

Yelizavetvol quberniyası sərhədlərinə cəmləşdirir, Zəngəzur qəzası tərəfdən Gorusa yaxınlaşırdı. Belə bir şəraitdə, iyulun 31-də Azərbaycan hökumətinin başçısı F.x.Xoyski İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadəyə yazırdı: “Bütünlüklə Bakı məsələsi ilə məşğul olduğumuzdan hələlik qətiyyətli hərəkət edə bilmirik, amma elə ki, Allah qoysa, bu əməliyyat başa çatdı, onda, əminik ki, bu fitnəkar erməni hərəkətini da ləğv edərək”. Azərbaycanın sərhədləri göstərilmiş xəritəni hər vasitə ilə müdafiə etməyi tapşıran F.x.Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə yazırdı: “Əgər ermənilər Qarabağa iddia ilə çıxış etsələr, o zaman İrəvanı və Qazax qəzasının bir hissəsini onlara güzəştə getməkdən imtina edin”. Bəlli olur ki, belə bir şərtlə edilmiş güzəşt şifahi razılaşma əsasında baş vermişdi, amma real vəziyyət ondan ibarət idi ki, Batumi müqaviləsindən düz iki ay sonra, avqustun 4-də M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan bildirdi ki, ermənilər tələb etdikləri sərhədlər üzrə layihə və xəritəni Ənvər paşaya təqdim etmişlər. Ermənilər Türkiyədən Sürməli, Naxçıvan, Axalkələki, Eçmiədzin və İrəvan, gürcülərdən Borçalı, Azərbaycandan Qazax, Qarabağ, Zəngəzur, Ordubad qəzalarını tələb edirdilər.

Cənubi Qafqazda öz müstəqilliyini bəyan etmiş hər üç respublikanın nümayəndələri öz ərazi layihələri haqqında Osmanlı dövlətinin rəsmiləri ilə danışıqlar aparırdılar. Bu məsələlərlə, xüsusi olaraq, Ənvər paşa məşğul olurdu. Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, Osmanlı dövlətinin maraqları təmin olunmaqla və Qafqazdakı müsəlman (azərbaycanlı – F.Ə.) əhalinin mənafeyini nəzərə almaq şərti ilə, sərhəd ərazilərinin mübadilələri güzəştə əsasında Cənubi Qafqazda dinc, stabil siyasi şərait yaratmaq Ənvər paşanın aparıcı mövqeyi olubdur. Bu məqsədlə erməni və gürcülərlə sərhədlər məsələsini qaldırmayıb, onlarla mübahisə etməməyi azərbaycanlılara tövsiyə edən paşa Borçalı vasitəsi ilə Türkiyə üçün dəhliz açılmasını nəzərdə tutur, Borçalı və Tiflis sancaqlarının mühüm hissəsini gürcülərə verib, onlarla ittifaq bağlamağı daha sərfəli hesab edirdi. Ənvər paşa Qazax qəzasının bir hissəsinin ermənilərə verilməsini məqbul hesab etmirdi. Ermənilərə bir qədər torpaq verməyin onların iştahasını qızıdıracağına söyləyən Ənvər paşa Borçalının cənub hissəsindən keçməklə, erməni dövlətinin sərhədi ilə keçmiş İrəvan quberniyası sərhədinin uyğun gələcəyini qeyd edirdi. Ənvər paşa və digər Osmanlı rəsmiləri ermənilərin saxta iddialarını qəbul etdirmək istiqamətində qızgın fəaliyyətləri qarşısında aciz olduqları üçün deyil, daha mühüm strateji məsələlər baxımından çıxış edirdilər. Bu mənada Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasına imkan vermək Osmanlı dövlətinin taktiki manevrlərindən sayıla bilər. 1918-ci il, sentyabr ayının ortalarında M.Ə.Rəsulzadə M.H.Hacınskiyə göndərdiyi məlumatında bildirdi ki, əgər Ənvər paşanın fikri qəbul olunarsa, onda Ermənistan haqqında tamamilə danışıq bilməyəcəyik. Mümkündür ki, ermənilər müstəqillikdən imtina edərək, Azərbaycanda qalmaq və başqa bir

formanı qəbul etmək istəyəcəklər.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan – F.Ə.) ibarət Borçalını tərk edib, əvəzində ermənilərdən ibarət ərazi əldə etmək Azərbaycanda erməni elementini artırmaq, müsəlmanları (azərbaycanlıları – F.Ə.) isə azaltmaq demək olardı. O, böyük hissəsi müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan – F. Ə.) ibarət olduğu üçün Dərələyəzi tərk etməyin qətiyyəni mümkün olmadığını Ənvər paşanın diqqətinə çatdırmış, cavabında paşa «əgər belədirsə, onda Dərələyəzi də güzəştə getmək lazım deyildir» söyləmişdir. «Türkləri (azərbaycanlıları – F.Ə.) verib, erməniləri almağı müvəffəqiyyət» saymayan M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan hökumətinə öz nöqteyi-nəzərində ısrar etməyi tövsiyə edirdi.

Gerçəkləşən erməni dövləti Cənubi Qafqazda baş tutan bir layihə oldu. Cənubi Qafqazın siyasi müqəddəratı ilə bağlı hələ I Dünya Müharibəsi illərində müxtəlif layihələr hazırlanmış, təkliflər irəli sürülmüşdü. Gürcülərin təqdim etdiyi layihədə bir sıra ərazilər müqabilində İrəvanın bir hissəsinin də Osmanlı dövlətinə keçməsi nəzərdə tutulurdu. 1918-ci ilin yazında İrəvanın erməni dövlətinin paytaxtı olması və Qafqazda erməni dövlətinin yaranması reallığa çevrildi. Hələ I Dünya Müharibəsində Rusiya mütləqiyyətinə xidmətləri müqabilində Qafqazda «nəsə» əldə edə biləcəklərinə əmin olmayan ermənilər 1918-ci ilin may ayında arzularına çatdılar. «Türkiyə Ermənistanı» uğrunda canfəşanlıq edən mərkəzi sovet hakimiyyəti bu layihəni Qafqaz üçün heç də məqbul bilməmişdi. Hətta Moskva Erməni Milli Komitəsi bu xəbəri böyük təşvişlə qarşılamışdı. «Kiçik bir xalqın öz müstəqilliyini elan edərək Rusiyadan könüllü ayrılmasını quraşdırmağın yolverilməz olduğu» bildirilirdi [Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA). f.71, s.33, iş. 60, v.5-7]. Bu hərəkət ümumrusiya işinə xəyanət kimi qiymətləndirilirdi. Mətbuatın verdiyi məlumatlara görə, Moskva Erməni Milli Komitəsi “digər dövlətlərin iradəsini nəzərə almadan erməni dövlətinin yaradılması” cəhdinə qarşı etirazını bildirmişdi [Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA). f.71, s.33, iş.60, v.5-7]. Məndən bəlli olduğu kimi, burada «fəhlə-kəndli Rusiya hökuməti» nəzərdə tutulurdu. Məlumatda diqqəti cəlb edən məsələ erməni dövlətinin ərazisi ilə bağlıdır: Zaqafqaziyanın dağlıq hissəsindəki əraziləri “Ermənistan” adlandırılaraq, Erməni Milli Şurasının Türkiyə ilə Ermənistanın müstəqilliyini tanıyan sülh müqaviləsi bağladığı bildirilirdi [Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA).f.71, s.33, iş.60, v.5-7]. Cənubi Qafqazın bir hissəsinə «Ermənistan» adı verilərək qurulan bu dövlətin ilkin rəsmi sənədlərdə adı «Ararat Respublikası» kimi göstərilmişdir. «Erməni Federasiyası» ifadəsi də ilkin sənədlərdə yer almışdır [Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f.970, s.1, iş.1, v.51]. Məsələnin bu formada həlli Rusiya erməniləri tərəfindən də birmənalı qarşılanmadı. Mətbuatın yazdığına görə, Almaniya diplomatiyasının yetirməsi sayılan «Müstəqil Ermənistan» və onun müvəqqəti hökuməti ermənilər

arasında çox da tanınmış deyildi.

Ayrılıqda Ermənistanın heç cür yaşamaq qabiliyyətinin olmayacağına əmin olduqlarını söyləyən Erməni Milli Komitəsinin görkəmli üzvlərindən biri bildirmişdi ki, «geniş erməni kütlələri ayrılmaq tərəfdarı deyil. Əksinə, onlarda istənilən rus hakimiyyəti tərəfə çox möhkəm meyil vardır» [Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA), f.71, s.33, iş.1724, v.63].

Qafqazda erməni muxtariyyətinə nail olmaq ümidi ilə və digər məqsədlər naminə dünya müharibəsində Rusiya hökumətinə xidmət edən ermənilər artıq «Türkiyə Ermənistanı»ndan əlavə, Qafqazda da dövlətə malik olub, sonralar əraziləri birləşdirmək niyyətində idilər. «Ararat Respublikası» isə onların strateji planları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Sonralar Qafqazda özlərinə saxta tarix düzəldən ermənilər gürcülərlə ərazi mübahisələrində «real yerləşmə» prinsipini irəli sürdülər. Gürcülər isə «tarixilik prinsipi»ndən çıxış edirdilər. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Cənubi Qafqazın əksər strateji bölgələrinə yerləşdirilmiş ermənilər üçün «real yerləşmə» prinsipi sərfəli idi. Bu prinsipi qəbul edəcəkləri halda, gürcü qəzeti «Ertoba»nın yazdığına görə, ermənilərin paytaxtı Tiflisin, Gürcüstanın dövlət sərhədlərinin yaxınlığında ola bilərdi [Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA),f.71, s.33, iş.1724, v.50].

Nəticə / Conclusion

XX yüzilliyin əvvəllərində ərazi iddiasında olan, «tarixilik» prinsipini qəbul etməyən ermənilər elmi-ideoloji sahədə bir əsrlik hazırlıq işi apararaq, saxtalaşdırılmış tarixi beynəlxalq ictimaiyyətə qəbul etdirmək istiqamətində «bütün cəbhə boyu» hücumu keçdilər.

Rus mətbuatının yazdığına görə, Rusiyanın bütün iri şəhərlərində ermənilərin yığıncaqları keçirilir və «hər yerdə erməni məsələsinin nəzərdə tutulan və Türkiyənin həyata keçirdiyi formada həllinə ermənilərin kəskin mənfi münasibətini ifadə edən qətnamələr çıxarılırdı». Böyük dövlətlərin dəstəyi ilə Türkiyədə «erməni məsələsi»nin belə həllini erməni xalqının böyük faciəsi sayaraq, daşnak-sütyun partiyasını dönə-dönə lənətləyirdilər. «Müstəqil Ermənistanın yaradılması» «erməni məsələsini beynəlxalq məştbaddan məhrum etmək» hesab olunurdu [Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA), f.71, s.33, iş.1724, v.33].

«Türkiyə Ermənistanı» dekreti əvvəlcə Brest-Litovsk müqaviləsi, XX yüzilliyin 20-ci illərində Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi milli-azadlıq mücadiləsinin qələbəsi və Sovet Rusiyası ilə yaratdığı əməkdaşlıq sayəsində tətbiqi məzmun ala bilmədi. Onu gerçəkləşdirmək işinin tapşırıldığı S.Şaumyan «Türkiyə Ermənistanı»nın muxtariyyətini sovet hakimiyyəti illərində nəinki Qafqazda, heç Bakıda belə təmin edə bilmədi. Bununla belə, xarici siyasətində, Türkiyəyə münasibətdə

erməni xalqının müqəddəratına «biganə qalmayan» sovet dövləti ərazi iddiasını uzun müddət qüvvədə saxladı. Ermənilərin bu gün də dövlət səviyyəsində Türkiyə ərazilərinə iddiaları öz qüvvəsini açıq şəkildə atributiv məzmun kimi saxlamaqda davam edir.

Məqalənin aktuallığı. Ərazi iddiasında «tarixilik» prinsipini qəbul etməyən ermənilər elmi-ideoloji sahədə bir əsrlik “hazırlıq işi” apararaq, XX əsrin əvvəllərində saxtalaşdırılmış tarixi beynəlxalq ictimaiyyətə qəbul etdirmək istiqamətində «bütün cəbhə boyu» hücumə keçdilər. Əsrlər boyu davam edən bu əsassız iddialar müasir dövrdə də davam edir və Azərbaycanın bir çox tarixi əraziləri hələ də ermənilərin əlindədir. Bu baxımdan mövzunun tədqiq olunması, elmi ictimaiyyətin diqqətinin bu problemə cəlb edilməsi aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Erməni Milli Komitəsi dağ massivlərindən, sərt iqlimə malik, olduqca yoxsul ərazilərdən ibarət olan Ermənistan dövlətinin fiksiya olduğunu, onun ayrılıqda, müstəqil dövlət kimi yaşaya bilməyəcəyini deyir, «12.400 kvadratverst»lik (10000 km²) torpağı «dövlət ərazisi» hesab etmirdi, lakin bizim fikrimizcə, ərazinin əlverişsizliyi, qeyri-münbitliyi və s. vətən torpağını, dövlətçiliyi müəyyənləşdirə bilməz. Bütün halları, vəziyyəti ilə vətəndə yaranmış milli dövlətə münasibət seçim məzmununu daşımamalıdır. «Ararat Respublikası»na ermənilər tərəfindən belə münasibət məntiqi suallar doğurur və bir daha Qafqazın ermənilərin vətəni olmadığını təsdiqləyir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə təhlil olunan problemlər bu gün də öz həllini tam olaraq tapmayıb. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatsa da, Azərbaycanın bir çox torpaqları, o cümlədən qədim İrəvan xanlığı hələ də Ermənistanın tapdağı altındadır. Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi ermənilərin barbarlığı nəticəsində bu torpaqlardan tamamilə silinmişdir. Məqalədə verilən məlumatlardan mövzu üzrə tədqiqat aparən mütəxəssislər, müəllimlər, tələbələr, geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2004). (iki cildə). Bakı, Lider nəşriyyat, 440 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). (1998). Parlament (stenoqrafik hesabat). (iki cildə). Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 435 s.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işlər idarəsinin siyasi sənədlər arxivi.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (f.970, s.1, iş.1, v.51).
5. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. (1960). (sənədlər və materiallar). 1917–1918-ci illər. Bakı.
6. Əhmədova F. (2006). Qafqazda “Azərbaycan” istilahına dair. (Azərbaycan Tarixi Muzeyi). Bakı, s.72
7. Qafarov V. (2011). Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917–1922). Bakı, “Azər nəşr”, 474 s.
8. Musayev İ. (1996). Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər). Bakı.
9. Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA). f.71, s.33, iş. 60, v.5-7].
10. Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA).f.71, s.33, iş.1724, v.50].
11. Rusiya dövlət sosial-siyasi tarix arxivi (RDSSTA).f.71, s.33, iş.1724, v.33]
12. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il. (2006). Bakı, Adiloğlu, 216 s.
13. Bolshevistskoe rukovodstvo. (1996). (Perepiski.1912–1927 g). (sbornik dokumentov). Moskva.
14. Dekreti Sovetskoy vlasti. (1957). Moskva, t.I.
15. Dokumenti vneshney politiki SSSR. (1957). Moskva, t.I.